İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN KÜÇÜK EFENDİSİ
KARA KEMAL

HAYATI VE MİLLÎ İKTİSAT MÜCADELESİ

ALPEREN GÖKÇE

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 1983
KÜLTÜR SERİSİ: 1076

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-538-3

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Düzelti: İnayet Bebek

Son Okuma: Hasan Ali Polat

Kapak Fotoğrafı: Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, O.F. Sağlam Arşivi, 38/27-2

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Baskı: Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Alperen Gökçe: 11 Şubat 1988 yılında Isparta'da doğmuş olup aslen Konya ilinin Bozkır ilçesi nüfusuna kayıtlıdır. İlköğretime Eskişehir'de başlayıp Aksaray'da bitirmiştir. Aksaray Fen Lisesi'nden sonra 2005 yılında başlamış olduğu Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü lisans eğitimini 2010 yılında tamamlayarak mezun olmuş, 2021 yılında da Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamlamıştır. Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Müfettişi olarak 2011 yılında çalışmaya başlamıştır. Halen Vergi Başmüfettişi olarak görevine devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 11
GİRİŞ 13

BİRİNCİ BÖLÜM
KARA KEMAL'İN HAYATI VE
ÜSTLENDİĞİ VAZİFELER

1.1. Kara Kemal'in Hayatı 17
1.1.1. Yaşamı ve Kişiliği 17
1.1.2. İttihat ve Terakki Cemiyetindeki Konumu ve Görevleri 22
1.1.3. Kemal Bey'in Diğer Görevleri 27
1.2. Cumhuriyet Dönemi Kemal Bey'in Yaşamı ve Faaliyetleri 36
1.2.1. Millî Mücadele Sonrası Kemal Bey 36
1.2.2. İstiklâl Mahkemesi Yargılamaları ve Kemal Bey 48
1.2.3. Türk Edebiyatı'nda Kara Kemal 64
1.3. İaşe Sorunu ve Kara Kemal'in Rolü 76
1.3.1. İaşe Sorunu 76
1.3.2. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye 80
1.3.3. İaşe Birinci Bölge Başkanlığı 86
1.3.4. İaşe Nazırlığı 87
1.3.5. Millî Şirketler 93

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DÜZENİ

2.1. Klasik Osmanlı Ekonomisi 105
2.2. Tanzimat Dönemi Sonrası Ekonomik Durum 111
2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Müslüman/
Türk Unsurun İktisadi Durumu 117
2.4. Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihni Dönüşüm 121
2.5. Millî İktisat Dönemi 133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI ESNAF ÖRGÜTLENMELERİ VE ESNAF CEMİYETLERİ

3.1. Ahilik ve Osmanlı Devleti'ne Yansımaları 141
3.2. Lonca ve Gedik 145
3.2.1. Lonca Teşkilatları 145
3.2.2. Gedik Sistemi 156
3.2.3. Loncaların Dağılması 159
3.3. Esnaf Cemiyetleri 161
3.3.1. Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri 161
3.3.2. Esnaf Cemiyetlerinin Kuruluşu, Görevleri ve Toplumsal Etkileri 165
3.3.3. Kara Kemal ve Esnaf Cemiyetleri 170

SONUÇ 175
KAYNAKÇA 187
EKLER 199
DİZİN 213

ÖN SÖZ

İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi tarihimize etkilerinin yanında iktisadi tarihimize de etkilerinin olduğu aşikârdır. Doğrudan ve dolaylı şekilde iktidar oldukları on yıllık dönemin yarısından fazlasını savaşlar içerisinde geçirmiş genç bir neslin, pek çok alanda bağımsızlığını yitirmiş köklü bir devlet için giriştikleri mücadelenin ekonomik safhası da büyük önem arz etmektedir. Cemiyetin ekonomik anlamda donanım sahibi ve önde gelen ismi Cavid Bey görülse de millî iktisat anlamında uygulamada aktif kişi, komitacı ve teşkilatçı karakteriyle ön plana çıkan, örgütlediği esnaf cemiyetleriyle devlet iktisadının uygulayıcısı olan Kara Kemal Bey'dir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Kara Kemal'in hayatı ve Cihan Harbi sırasında üstlendiği iaşe vazifesi, esnaf örgütleriyle gerçekleştirdiği sermaye birikimleri ve akabinde kurulan millî şirketler ile Kara Kemal'in iktisadi hayattaki rolü üzerinde durulmuştur. İktisadi hayattaki rolünün önemini anlayabilmemiz için de Osmanlı'nın iktisadi sorunlarına sermaye birikiminin yoksunluğu özelinde; Osmanlı'nın iktisadi yapısı ve işleyişinde ne gibi etkenlerin sermaye birikimine engel olduğu ve sermayenin varlığının dünya ekonomik düzeninde neden önemli olduğuna değinmemiz icap etmekteydi. Bu sebeple ikinci bölümde Osmanlı'daki Türk unsurun sermaye birikiminden yoksun ve ticaretten uzak kalışı, Osmanlı'nın iktisadi düzeninin seyriyle beraber incelenmiş ve esnaf cemiyetleri kurulmadan önce sosyoekonomik bir fotoğraf ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nasıl bir tarihi süreç yaşandı da Türkler sermaye birikimi ve ticari hayatta geri kaldı sorusuna cevap aranmıştır. Son bölümde ise toplumsal kurumlar olan esnaf cemiyetleri ve loncalar incelenmiş, aralarında bir devamlılık ilişkisi olup olmadığı değerlendirilmiştir.

Çalışma sırasında, her şey bitti dediğim anda yüksek lisans eğitimimin seminer döneminden itibaren beni tekrar sürece kazandıran,

tez konusu seçimi ve tez çalışması döneminde, var olan salgın sürecine rağmen ilgisini ve alakasını üzerimden hiç eksik etmeyen ve sürekli yönlendiren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Hasan Ali Polat'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bilgi, birikimi ve tavsiyeleriyle çalışmama ciddi katkılar sunan Sayın İsmail Küçükkılınç'a da çok teşekkür ederim.

Kaynak sağlama, bulamadığım kitapları İstanbul kütüphanelerinden temin etme noktasında Sayın Ali Kürşat Sak, teknik ve fikri anlamda katkılar sunan ağabeyim Sayın Hüseyin Gökçe'ye, Sayın Alper Sak ve konuya olan bakış açımı besleyen, katkılar sunan Sayın Ahmet Oğuz Atalay dostlarıma ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmamıza kıymet vererek yayımlayan Ötüken Neşriyata ve değerli editörlerinden Oğuzhan Murat Öztürk'e de çok teşekkür ederim.

Bu süreçte vakit ayıramadığım ve her zaman desteklerini gördüğüm, bugünlere gelmemdeki haklarını ödeyemeyeceğim annem Fatma Gökçe'ye ve babam Memiş Gökçe'ye minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Çalışmada eksikler mutlaka vardır ve kusur bana aittir.

Alperen GÖKÇE
Ankara, 2023

GİRİŞ

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarda bulunduğu dönemlerde aldığı ve tatbik ettiği kararlarla, büyük bir devletin son günlerine ve yeni bir devletin ilk günlerine, yaptığı etkiler ve kendilerinden sonrakilere sunduğu birikimleriyle Türk siyasi tarihinde önemini korumaktadır. Cemiyet, millî iktisat uygulamalarıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomik işleyişinin dönüm noktasını belirlemiştir. Cemiyetin "küçük efendisi" Kara Kemal Bey ise; kapitülasyonlarla ezilen ekonomisinin yanında sanayisiz bir tarım toplumu da olan Osmanlı Devleti'nde, millî sermaye ve millî şirketler için pek çok girişimde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyetinde ve millî iktisat uygulamalarında etkin bir konuma sahip olmuştur.

Esnaf cemiyetlerinin örgütlenmesinde ve idaresinde etkin olan, İttihat ve Terakki Cemiyetinin İstanbul murahhası Kemal Bey, Cihan Harbi sırasında iaşe sıkıntılarını da bu örgütler aracılığıyla gidermeye çalışmıştır. Kara Kemal, Talat Paşa'yla birlikte sivil kanadın en büyük gücü olmuştur. Esnaf örgütlenmeleri ve teşkilatçı kişiliğiyle İstanbul'u kontrol eden Kemal Bey, Mütareke döneminde işgalciler tarafından Malta'ya sürülürken, Millî Mücadele döneminde ise Ankara'nın temkinli yaklaştığı ve takip ettirdiği isimlerin başında gelmiştir. Millî Mücadele sonrasında İstanbul muhalefeti yahut İttihat ve Terakki muhalefeti olarak adlandırılan muhalefetin başlarından birisi olarak görülmüş ve 1926'da gerçekleşen tasfiye sürecinin merkez ismi olmuştur.

Çalışmamızın çerçevesi ana hatlarıyla; Kara Kemal Bey'in hayatı, kişiliği ve konumu ile esnaf cemiyetlerinin teşekkül ettiriliş amacı, bu amacın ne derece tatbik edilebildiği ve esnaf cemiyetleri ile loncalar arasındaki devamlılık anlamında bir ilişkinin olup olmadığıdır. Osmanlı'nın klasik ekonomik düzeninde var olan ve kadim bir toplumsal kurum olan loncaların, işleyişi ve konumu, esnaf cemi-

yetlerinin loncalarla benzerlikleri yahut ayrıldıkları noktaların neler olduğu, bu geleneksel yapıların İttihat ve Terakki Cemiyetinde ne derece örnek alındığı önem arz etmektedir.

Osmanlı'da teşekkül eden toplumsal kurumların ekonomik alandaki yansıması olan loncalar ve esnaf cemiyetlerinin, günün şartlarına göre üstlendikleri roller ve bu rollerdeki başarıları aynı zamanda devletin iktisat tarihindeki gelişmelere de ışık tutacaktır. Loncaların çözülüşü, Osmanlı Devleti'nin toplumsal kurumlarıyla çözülüşüne paralellik arz ederken, dönemin aydınlarının ekonomik anlamda yaşadıkları zihni dönüşümün, Balkan mağlubiyetleri sonrasında fiiliyata geçmesi de dönüşümün seyri açısından önemlidir.

Millî iktisadın fikri anlamda dillendirildiği bu dönemde, iktisat eğitimi olmayan Kara Kemal'in pratik anlamda bu sahanın en aktif ve girişken isimlerinden biri olması, Cumhuriyet'e de intikal eden devlet iktisadı uygulamalarının başlatıcısı ve geliştiricisi olması ve esnaf örgütlenmeleri ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin halka temas eden yüzü olması da konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamız, Kara Kemal'in hayatı ve görevleri, Osmanlı'nın ekonomik durumu ve zihni dönüşümler ve Osmanlı'daki esnaf örgütlenmeleri olmak üzere üç ana başlık üzerine oturtulmuştur.

Kara Kemal'in ketum kişiliği ve perde arkasında kalarak sergilediği yaşamı, onun hakkında malumat edinilmesini zorlaştırmıştır. Bilgiler için ekseriyetle, Cumhurbaşkanlığı Arşivi belgeleri, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi belgeleri, dönemin tanıklarının hatıratları, Meclis-i Mebusan, Divan-ı Harp ve İstiklâl Mahkemeleri tutanakları, makaleler ve kitaplardan faydalanılmıştır. Yine döneme ilişkin verimli kaynaklardan biri olan, Hasan Babacan ve Servet Avşar tarafından Cavid Bey'in günlüklerinden yayına hazırlanan *Meşrutiyet Ruznâmesi* de döneme ilişkin çalışma yapan bütün araştırmacıların istifade etmesi gereken bir kaynaktır. Genellikle belli bir yıldan sonra hatırat tutan İttihatçıların aksine günü gününe tutulmuş hatta bazı borçlanma antlaşmalarının müzakere görüşmeleri sırasında bütün teknik detaylarının dahi yer aldığı günlüklerdir. Ayrıca dönemin basınından da yer yer istifade edilmiştir. Kara Kemal'in Türk edebiyatına yansıması ise aslında İttihat ve Terakki

Cemiyetinin yansımasından bir perdedir. Bu noktada Kemal Tahir'in *Kurt Kanunu* romanı, Arif Oruç'un 1930 yılında *Yarın* gazetesinde yayınlanan ve yarım kalan *Kara Kemal'in Son Günleri* isimli tefrikası ve Güngör Dilmen tarafından yazılan "İttihat ve Terakki" isimli tiyatro eseri olmak üzere üç eser mercek altına alınmıştır. Arif Oruç'un *Kara Kemal'in Son Günleri* isimli tefrikası 2021 yılında Tahsin Yıldırım tarafından yayına hazırlanıp okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

İktisadi dönemlerin ortaya konulmasında ise Mehmet Genç'in *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* eseri, Halil İnalcık ve Donald Quataert tarafından hazırlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* eseri, Murat Belge editörlüğünde hazırlanan *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Şevket Pamuk'un *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* ve *100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914* eserleri ve makaleleri, Zafer Toprak'ın *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi* ve *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Millî İktisat-Millî Burjuvazi* adlı eserleri ve makaleleri başlıca faydalanılan kaynaklar olmuştur. Yine dönemin zihni değişimini takip etmek açısından ilgili dönemde neşredilen dergi ve yayınlanan yazılardan da faydalanılmıştır.

Esnaf örgütlenmelerinde ise Ömer Lütfi Barkan'ın *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri" makalesi, Osman Nuri Ergin'in *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* ve *İstanbul Şehreminleri*, Sabri Ülgener'in İktisadi Çözülmenin *Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* ve *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Suraiya Faroqhi'nin *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya* ve *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* ile Kazım Yorulmaz'ın *Klavuz Esnaf Neleri Bilmelidir* adlı eserleri yine başlıca yararlanılan kaynaklar olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARA KEMAL'İN HAYATI VE ÜSTLENDİĞİ VAZİFELER

"Yamandır sizin Küçük Efendi...
Yılgınlığa düşmeyen adam gördüm ama,
Kara Kemal gibisine hiç rastlamadım!.."[1]
Kemal Tahir-Yorgun Savaşçı

1.1. Kara Kemal'in Hayatı

1.1.1. Yaşamı ve Kişiliği

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarından, hayatı hakkında en az malumat bulunan şahıslardan birisi olan Kara Kemal'in asıl adı Ahmed Kemal'dir.[2] Kemal Bey'in doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Dîvân-ı Harb-i Örfî yargılamalarında yaşının kırk olduğu beyanından hareketle 1879 yılında doğmuş olabileceği düşünülmektedir.[3] Diğer yandan 1926 yılında gerçekleşen İzmir suikastı girişimi akabinde kurulan İstiklâl Mahkemeleri yargılamalarında Cavid Bey'in (1875-1926) ifadesinde, Kemal Bey'in 1925 yılında Cavid Bey'in adadaki evine gittiği ve orada konuşma sırasında elli yaşına geldiğini söylediği beyanından hareketle 1875 doğumlu olma ihtimali de

---

1 Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016, s. 104.

2 Savaş Sertel-Şahin Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, No. XXIV, 2015, s. 377.

3 Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları II (Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

bulunmaktadır.[4] Arif Bey'in oğlu olan Kemal Bey, İstanbul'da doğar.[5] *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan

> Mabeyn Telgraf Müdürü merhum Arif Bey oğlu, esbak İaşe Nazırı merhum Kara Kemal Bey'in ve İhsan Tolon Hanımın kardeşleri. Ferdane Kısakürek'in zevci, İstanbul Jandarma Kumandanlığından emekli Albay Halil Fikri Tolon'un kayınbiraderi, Y. Mimar Orhan Tolon, Burhan Tolon ve Perihan Şahinler'in dayıları Mehmed İrfan Kısakürek, Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

ölüm ilanından anlaşılacağı üzere babası Arif Bey, Mabeyn Telgraf Müdürlüğü vazifesini icra etmiştir. Yine ilandan anlaşılacağı üzere Kemal Bey en az üç kardeştir. Necip Fazıl'ın (Kısakürek, 1904-1983) da akrabası olan Kara Kemal'in[6] vefat eden erkek kardeşinin soyadından da görüldüğü gibi ailesi "Kısakürek" soyadını alır.[7]

Kemal Bey, muhitinde "Kara" veya "Nargileci" olarak anılır.[8] Malta'dan firar edileceği zaman, kaçacak olanların yanlarına hususi eşya almamaları uyarılarına rağmen Kemal Bey'in nargilesini inatla alması da onun nargileye olan düşkünlüğünü açıkça göstermektedir.[9] Nitekim Ahmet Emin Yalman ve Osman Nuri Ergin, "Kara" lakabının, ten renginin yanında aynı zamanda sahip olduğu esrarengiz kişiliğinden de kaynaklandığını söylerler.[10] Kara Kemal özellikle iaşe işlerinde planlayıcı ve karar verici bir role sahipken hep geri planda durmayı seçer. İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde "Küçük Efendi" olarak anılmanın yanında[11] Cemiyetin "Gedik Efendisi" olarak da tanınır.[12]

---

4 Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları III (Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 382.

5 Erdinç, *a.g.e.*, C. II, s. 13.

6 Necip Fazıl Kısakürek, *Babıâli*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 1985, s. 297.

7 *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1955, s. 4.

8 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, C. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 357.

9 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 138.

10 Ahmed Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 120; ayrıca bk. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 300.

11 Sertel-Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi", s. 379.

12 Murat Çulcu, *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e*, E Yayınları, İstanbul 2011, s. 253.

Kara Kemal, Malta sürgününde kendisiyle beraber bulunan ve iaşe faaliyetleri sebebiyle kendisine tepkili olan Yalman tarafından, nezaket sahibi, terbiyeli, itidalli ve mantıklı biri olarak anlatılmıştır. Hiçbir menfaat beklemeden pek çok kişiyi kendisine bağlayan biri olarak anlatılan Kara Kemal'e duyulan bağlılık o kadar fazladır ki, tömbekisi bittiğinde uykuları kaçacak boyutta sevenlerinin olduğunu da aktaran Yalman, Kemal Bey'in seçimlere çok ilgili olduğunu, sürgün yıllarında Malta'nın idare heyetinin seçimini dahi büyük bir ilgi ve yorumla takip ettiğini belirtmiş ve kendisinin ihtiras sahibi olmadığını, vatansever olduğunu da eklemiştir.[13] Ergin ise Kemal Bey'in siyasetçi olmasının ötesinde âdeta ruhlara hitap eden bir şeyh havasında olduğunu aktarır.[14] Yazısında, kendisinin İttihatçılar tarafından sürüldüğünü, İttihatçıların muhalifi olduğunu aktaran Burhan Felek ise Kara Kemal'in İttihatçıların en idealistlerinden olduğunu dile getirir.[15]

Samet Ağaoğlu, Malta sürgünü sırasında babası ile yakın arkadaş olan Kemal Bey'le[16] ilgili olarak, Cihan Harbi sırasında iaşe işinin ona devredilmesini; onun bozulmaz kişiliğinin, vuku bulan ihtikârlara ve ihtikârların müsebbibi muhtekirlere fırsat vermeyeceğine olan inançtan kaynaklandığı düşüncesiyle açıklar. Kara Kemal'in kişiliğiyle alakalı yargıların, Malta sürgününde onunla beraber sürgüne gidenler tarafından yeniden oluştuğunu belirtir. Onun derviş ruhlu birisi olduğunu, iktidarda iken sürdürdüğü sade hayatını her zaman devam ettirdiğini, kendisine gelen paraları fakirlere dağıttığını, bir yastık, bir yorgan ve bir seccadesi olduğunu aktaran yazar, Kara Kemal'in aynı zamanda sürgün sırasında insanlara ümit ve teselli verdiğini belirtir. Ayrıca Kemal Bey'i az konuşan ve çok düşünen bir yapıya sahip olarak tanımlar.[17] Aka Gündüz[18] "Kalbimin Krokisini Çizdim" adlı

---

[13] Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. I, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul 1997, s. 554.

[14] Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 300.

[15] Burhan Felek, "Vefa da Nedir", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1952, s. 3.

[16] Ahmet Ağaoğlu, *Malta Sürgünlüğünden Gözümün Nurlarına Mektuplar*, yay. haz. Ömer Erden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 63.

[17] Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1957, s. 79-80.

[18] Enis Avni (Aka Gündüz) Bey'dir. Enis Avni Bey, Cihan Harbi çıktığında Beyoğlu nümayişlerine iştirak ederek Tokatlıyan Oteli sahibinden şantajla haraç almaya çalıştığı iddiasıyla tevkif edildi ve netice itibariyle Talat Bey tarafından Konya'ya sürgün edildi. Enis Avni Bey'in hükümet tarafından önce Konya daha sonra da

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DÜZENİ

2.1. Klasik Osmanlı Ekonomisi

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı, 14. yüzyıldan 19. yüzyılın yarısına kadar kendi içerisinde gelişmeler kaydederek aynı geleneksellik içerisinde kalmış klasik bir düzendir. 1820-1913 yıllarını kapsayan dönem ise dış ticarete ve yabancı sermayeye açık, tarım ağırlıklı bir dönem olarak adlandırılırken, 1914 ve sonrası savaş dönemi ekonomisi denilebilecek devlet müdahalesinin yoğun olduğu dönemdir.[1]

Klasik dönemde sadece Osmanlı Devleti değil, dünya ekonomisi ziraat üzerine kuruluydu. Bunun yanında kendi iç ekonomisine dönük imalat sektörü ve ticaret de vardı fakat kendi iç ihtiyacını karşılamak üzere kontrol altında tutulan bu sistemde, ihracatın aksine ithalat kendisine daha uygun imkân ve ortam bulabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde klasik dönem ekonomik düzenin başlangıcı 15. yüzyıl olarak görülmektedir. 15. yüzyılın sonlarına kadar, merkezden uzak, toprak sahibi, güçlü Türk aileler ile merkezdeki devşirmelerden kurulu bürokrasi arasında bir mücadele varken, II. Mehmet'in özel mülkiyetteki topraklara el koyarak gücü merkezileştirme girişimleri ile iktidar tam anlamıyla merkeze taşınmış oldu. Böylece Osmanlı ekonomisine, devlet menfaatinin ön plana konulduğu iktisadi politikalar hâkim oldu.[2] Osmanlı'da devleti merkeze koyan bu sistem, mülkiyeti devlete ait toprak, ordu ve vergilendirme üzerine inşa edilmiştir. Ekonomi, ayrı bir politika olarak

---

1 Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 11.

2 Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 51-52.

görülmez, tam aksine yönetim anlamında devlet nizamının tesisi için araç olarak kullanılır.

Toprak dışında, loncaların katı kurallarının egemen olduğu zanaata dayalı üretim bulunmaktaydı.[3] Osmanlı Devleti'nin en büyük amaçlarından biri, büyük toprak mülkiyetlerini ve tüccarların büyük sermaye birikimlerini önleyerek devlet otoritesine tehdit olabilecek toplumsal kesimleri baskılamaktır.[4] 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı toplumunun büyük bir kesimi kırsallarda, devletin tahsis ettiği arazilerde ve aile teşekkülleri içerisinde tarımla, %10'una tekabül eden kesimi ise kentlerde zanaat ve ticaretle iştigal etmektedir.[5]

Ulaşımın gelişmemesinden dolayı gıda maddelerinin sevkindeki zorluk ve devletin, şehirlerin ihtiyacı olan mamul maddelerinin ve bu mamul maddelerin üretimi için gerekli ve yeterli hammaddenin temini kaygıları sebepleriyle konulan ihracat sınırlamasından dolayı dış ticaret çok gelişmez. 16. yüzyılda var olan dış ticaret Avrupa'yla sınırlı iken ekseriyetle Tebriz, Mısır ve Karadeniz'in kuzeyi istikametinde gerçekleşir.[6]

Klasik dönemde Osmanlı ekonomisi, ziraat, sınai üretim, fiyat, sermaye, yatırım, emek, tüketim, ithalat ve ihracat araçlarının kontrolü üzerine kurulmuştur.[7] Osmanlı ekonomisi, fiyat istikrarının korunmasına önem verilmesi sebebiyle arz öncelikli ve tarımsal, esnaf teşkilatları bünyesindeki küçük sanayicilerden oluşan küçük üreticilere dayanan ekonomidir.[8]

Klasik düzende ekonomi politikasından ve bu politikaları uygulayabilecek kurumların varlığından söz edilememektedir. Ekonominin kontrol mekanizmaları, Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatının kurulu olduğu iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç unsur

---

3 Bağış, *a.g.m.*, s. 543.

4 Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 58.

5 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 32.

6 Pamuk, *1500-1914*, s. 67-68.

7 Harun Şahin, "Klâsik Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları", *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, c. 5, S. 10, 2014, s. 167.

8 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 17-18.

olarak karşımıza çıkar.[9] Lonca gibi geleneksel yapılar da bu unsurlarla var olan kurumlar olarak teşekkül ederler.

Kelime olarak gıda maddeleri anlamında sunma, yedirme ve içirme manasında gelen iaşe, ilke olarak mal ve hizmet arzının yüksek, kaliteli ve düşük fiyatta olması ve bu dengede tutulmasıdır.[10] Bu dengenin sağlanması ise devlet müdahaleciliğiyle gerçekleşir. Dolayısıyla bu ilkedeki en mühim amaç, toplumun tüketim mallarına ucuz ve kolay bir şekilde ulaşmasını sağlamaktır.

Devlet mülkiyetindeki toprak, ailelere tahsis edilerek toprağın işlenmesi sağlattırılır; bu topraklar devredilemez ve vakfedilemezdir. Toprağın tahsisi eşitlik ilkesi gözetilerek gerçekleştirilir, büyük toprak sahipliklerinin doğuşu önlenir.[11] Topraklardan elde edilen mamul, öncelikle bulunduğu kazanın tüketimine sunulur, kaza halkının ihtiyaçları bitmeden bu ürünler başka bir yere götürülemez. Kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra bu mamuller ordu ve sarayın ihtiyacına sarf edilir, oradan da ihtiyaç fazlası mamul kalırsa İstanbul'a gönderilir. İstanbul'da da ihtiyaç fazlası ise ülkenin diğer bölgelerine iç gümrük ödenmek suretiyle gönderilir ve buralarda da ihtiyaç yoksa söz konusu mamul özel bir izinle ve gümrük vergisine tâbi tutularak ihracata konu edilir.[12] Dolayısıyla Osmanlı'da iç ticarette, üretime ve ithalata kısıtlama konulmayarak mal arzında bolluk esas alınır ve böylece fiyat denetimi de sağlanır.[13] Üretim sonucu piyasaya giren gıda maddelerinin ticareti ve işlenmesi o bölge esnafının tekelinde olup, bu esnaflar iş kollarına göre devlet tarafından loncalar hâlinde örgütlendirilir ve belli bir hacmi aşmayacak şekilde faaliyette bulunmaları sağlanır.[14]

Devletin iaşeye verdiği önem, ithalat ve ihracat politikalarına, ithalatta ülke içi arz artışına verilen önem sebebiyle ithalatın desteklenmesi, ihracatın ise ancak iç talebin karşılandıktan sonra marjinal faydası azalan mamuller için izin verilmesi şeklinde yansır. Bu

---

9 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 41.

10 Genç, *a.g.e.*, s. 42.

11 Şahin, *a.g.m.*, s. 167.

12 Genç, *a.g.e.*, s. 42-43.

13 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

14 Genç, *a.g.e.*, s. 43.

durum zamanla yabancı tüccarlara kapitülasyonlar gibi ayrıcalıklar tanıyan özel bir alakaya dönüşür.[15]

Klasik dönem ekonomik düzenin diğer unsuru olan ve sosyal dengeyi korumayı amaç edinen gelenekçilik unsuru, mevcut durumu muhafaza etme, herhangi bir değişiklik girişimini önlemek olarak ifade edilebilir. Osmanlı gibi üretimin tüketime yetecek kadar gerçekleştirildiği ekonomik yapılarda bu dengenin bozulmaması büyük önem arz eder. Bu tarz ekonomilerde, üretimdeki küçük bir azalış ve tüketimdeki küçük bir artış kıtlık tehlikesi gösterebilirdi. Bundan dolayı lüks malların ve hammaddenin ithali desteklenirken, ihracat ise engelleyici uygulamalara tâbi tutulur.[16]

Osmanlı, bu tehlikeyi tüketim açısından "men-i israfât" yasaklamalarıyla kontrol altına almayı çalışırken üretimde de fazla üretimi önleyerek, üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına da çaba sarf eder.[17] Çünkü sermaye ve emekten oluşan, sanayi öncesi ekonomik yapılarda üretimi arttırmak, başka bir alandaki emeği bu alana kaydırmakla mümkün olabilirdi. Bu durumda da emek faktörünün kaydığı alanda üretim azalması ve akabinde kıtlığa sebep olması kaçınılmaz olurdu. Esnaf örgütleri ve dükkân sayıları, toprak büyüklüklerinin belli bir düzeyde tutulması, toprakla uğraşanların şehirlere göç etmesinin yasaklanması gibi düzenlemelerle olabilecek muhtemel problemlerin önüne geçmeye çalışan Osmanlı'da, gelenekçilik unsuru da bu korumacılıkla vücut buluyordu. Şeriata aykırı olmadığı kabul edilen kanun ve örflerin temelini oluşturduğu düzenlemelerde gelenekçilik, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla doğru "kadim olana aykırı iş yapılmaması" şeklinde ekonomik hayata yerleşir. [18]

Klasik dönem ekonominin son unsuru olan fiskalizm, hazineye ait gelirleri en yüksek düzeye çıkarmaya çalışmaktır. Devlet de bu amaçla, güvenliği, toprakların üretime sevk edilmesini ve ticaret yollarını korumayı sağlar.[19] Osmanlı'da devlet, ekonomik değil ha-

---

15 Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 55-56.

16 Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 643.

17 Genç, *a.g.e.*, s. 45.

18 Genç, *a.g.e.*, s. 45.

19 Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 54.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ESNAF ÖRGÜTLENMELERİ VE ESNAF CEMİYETLERİ

3.1. Ahilik ve Osmanlı Devleti'ne Yansımaları

Arapçada "kardeş" anlamına gelen Ahi kelimesi, Türkçede yiğitlik ve cömertlik" anlamına gelmektedir.[1] Ahilik ise kökeni Türk törelerine dayanan, Anadolu'da gelişen ve bütün iş kollarını kapsayan bir ocak anlamı taşır.[2]

Selçuklular döneminde Anadolu'ya gerçekleştirilen seferler ve göçler akabinde bölgede yeni bir yerleşik düzen oluşmuştur. Dönemin şartları itibariyle gelişmiş üretim teknikleri ve bilgi birikimlerini getiren Türkler, burada yeni bir yaşam inşa ederler. Aynı zamanda bu yaşam bir ekonomik düzeni de doğurur. Bu ekonomik düzen hem kendi içerisinde bir ticaret hayatının kurulması olarak gerçekleşirken hem de komşu devletlerle ticari ilişkilerin kurulması şeklinde ortaya çıkar.[3]

Anadolu'ya yerleşildiğinde, bazı sanat ve ticaret alanlarında Rumların ve Ermenilerin ağırlığının olması Türkleri ekonomik bir örgütlenmeye iter.[4] Türklerin, Anadolu'da gerçekleştirdikleri ekonomik örgütlenmeyi hiç altyapıları olmadan gerçekleştiğini söylemek imkânsızdır. Kala, bu fütüvvetin bir teşkilat hâline gelmesinin, 9. yüzyıldan itibaren Türklerde görüldüğünü savunur. Türkler, İslâmiyet'e girmeleriyle birlikte içlerinde yetişen Türk tasavvuf erbap-

---

1 İsmet Uçma, *Bir Sosyal ve Siyaset Kurumu Olarak Ahilik*, İşaret, İstanbul 2011, s. 22-25.

2 Şükrü Halûk Akalın ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.54.

3 Uçma, *a.g.e.*, s. 35-36.

4 Neşet Çağatay, *Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren*, Belleten, C. XLVI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 424.

ları Anadolu'ya gelir ve fütüvvet telakkileriyle Selçuklu döneminde ahi teşkilatını kurarlar.[5] Dolayısıyla hem Anadolu'da yerleşik diğer unsurların ticaret ve sanat alanına hâkimiyetleri hem de Türklerin ticari organizasyon birikimleri, ekonomik bir kurum hâline gelme zaruretini doğurur.

Kur'an'da ideal Müslüman olarak kullanılan "fetâ" kelimesinin içerdiği anlamları, mutasavvıflar fütüvvet-name denilen eserlerinde misallerle aktarırlar. Bu eserler fütüvvet edebiyatını ortaya çıkarır ve fütüvvetin kaideleri ile teşkilatına ilişkin bilgileri barındırırlar.[6] Fütüvvet-namelerde ayrıca herhangi bir faaliyetin önce kim tarafından icra edildiği bahis olunur ve o kişi pir kabul edilir. Daha sonra ise o işin İslâm'ın ilk yıllarında kim tarafından icra edildiğinden bahis olunur ve o kişi de İslâmî pir olarak kabul edilir. Mesela dünyaya indiğinde ilk olarak buğdayla karnını doyuran Hz. Âdem ekmekçilerin piri kabul edilirken, Asr-ı saadet döneminde Medine'de ilk ekmek pişiren Amir bin İmran ekmekçilerin İslâmî piri kabul edilir.[7]

İslâmî teamüllere göre herhangi birinin bir sanatı icra edebilmesi için "layıkı-fütüvvetname" olabilmesi yani, esnaflık geleneğini, esnaflığın ahlakını ve sırlarını barındıran fütüvvet-name denilen eserlerden öğrenmesi gerekmektedir.[8]

13. yüzyılda yaşayan ve tam adı Şeyh Nasîruddîn Ebü'l Hakâyık Mahmud bin Ahmed el Hoyî olan Ahi Evren[9], dönemin idarecilerine hitaben, iktisadi teşkilatın zorunluluğu, gerekliliği ve nasıl teşekkül etmesi gerektiğine ilişkin konuları işlediği Letaif-i Hikmet isimli eseri kaleme alır. Ahi Evren, pek çok ihtiyacın olduğu ve bu ihtiyaçların ancak iş bölümüyle karşılanabileceğini dile getirir. Sanayi ve tarımla belli bir kesimin ilgilenmesi gerektiğini, sanayi ve tarım faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için gerekli olan alet ve ekipmanların üretimi için ise başka bir kesimin ilgilenmesi gerektiğini söyler. Bu sebeple uygar insanın belirli bir meslek edinmesi ve aynı meslekle-

---

5 Ahmet Kala, İstanbul *Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 20, 26.

6 Kala, *a.g.e.*, s. 22.

7 Reşad Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*, Doğan Kitap, İstanbul 2002, s. 13.

8 Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, *Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları*, Titaş Basımevi, Ankara 1943, s. 7-8.

9 Çağatay, *a.g.m.*, s. 424.

rin ise bir çatı altında toplanması gerektiğini dile getiren Ahi Evren, bu meslekî birlikteliklerin de kendi örgütleri adına çıkar çatışması yaşamaması için şer'i hükümlere dayalı kurallar ve kanunlar oluşturulmasının gerekliliğini vurgular.[10]

Ahi Evren özetle toplumun ihtiyaçlarının karşılanması ve bu ihtiyaçlar karşılanırken esnaf ve sanat erbabının iş bölümü yaparak örgütlenmesi gerektiğini, örgütler arasında da çatışma olmaması için İslâm hukukundan beslenen kuralların tanzim edilmesini savunur. Böylece üretici ve tüketici olmak üzere, toplumun ekseriyetinin fayda sağlayacağı görüşündedir. Bunun yanında kural koyucu devlete de bu sistem içerisinde düzenleyici ve denetleyici bir rol biçer.

Ahilik ekonomik yaşama yön veren ve ekonomik yaşamı tanzim eden bir örgütlenme olmaktan ziyade aynı zamanda sosyal yaşama da katkı sunan bir kurum olma hüviyeti taşır. Yapılanma içerisinde rekabeti önleyen teşkilat, hammadde sorununu ise esnaflara tahsis yöntemiyle çözer. Esnafa hem mamul noktasında hem de üretim imkânları noktasında standart ve sınır getiren kurallar, klasik Osmanlı ekonomisinin iaşe unsuru açısından da benzer bir rol üstlenir. Ahilik, toplumu çeşitli esnaf ve sanat kollarına yönlendirirken aynı zamanda ilgili mesleklerin icrasına ilişkin kurallar koyar. Diğer yandan da Ahilik, müntesiplerine manevi eğitimler de verir. Bu yardımlaşma tesisi ahilik müntesiplerini kendileri dışındaki esnaf ve sanat erbaplarına üstün kılar. Ahilik teşkilatı mensuplarının borçla ezilmesini ve yok olmasını önlemek amacıyla oluşturulan sandıklar vasıtasıyla bu teşkilata mensup insanların doğum, ölüm, evlilik gibi olaylarında da yardımlarda bulunulur.[11]

Ahilik örgütlenmesinin kurucusu Ahi Evren ve zaviyesinin esnaflar üzerindeki etkisi Osmanlı Devleti kurulduktan sonra da kabul edilmiştir. Böyle bir etkinin olduğu muhakkaktır fakat bu etkinin derecesi anlamında çok farklı görüşler mevcuttur. Mesela loncalar arasında, devlet tarafından atanan Mimarbaşı ile Mimar Ağa'nın denetimi ve gözetimindeki inşaat sektörü ve diğer sektördekilerin kendi seçtiği Şeyh-i Seba veya Ahi Baba denilen bir şeyhin liderliğindeki sektörlerin oluşturduğu gruplar olmak üzere iki grup

[10] Kala, *a.g.e.*, s. 29-30.
[11] Uçma, *a.g.e.*, s 145.

vardır. Genç, Şeyh-i Seba veya Ahi Baba'nın, ait oldukları loncaların yönetim kadrolarında yer alan fakat fonksiyon olarak Ahilik'teki şeyh ve ahi babadan farklılık arz eden konumlar olarak vazifelerini icra ettiklerini dile getirir.[12]

Ahilik teşkilatı ülkenin her yerine yayılmış ve bu sosyal kurum vasıtasıyla denetim ve ticari ilişkilerde yaşanan sorunlar çözüme kavuşturulmuştur.[13] Bu anlamda ahilik her alana sirayet eden bir yapılanma iken loncalar ise sadece tek alanda yani ekonomi alanında vuku bulan yapılardır diyebiliriz. Loncalar içerisinde gerçekleştirilen belli başlı törenler her ne kadar ahiliği andırsa da bu törenler dışında Ahilik'in devamı denilebilecek bir özelliği bulunmamaktadır.[14] Faroqhi de loncalarla Ahilik arasındaki bağın dinî ve ahlakî ilkelerden mütevellit olduğu görüşündedir.[15] Genç ayrıca Ahi Evren'in de tuttuğu meslek olması sebebiyle debbağ esnafları ile Kırşehir'deki Ahi Evren Zaviyesi arasında çok da görünür olmayan bir bağ olduğu görüşünü de dile getirir. Diğer loncalarda ise farklı şehirlerdeki aynı örgütlenmeler arasında dahi bir ilişki olmadığını aktarır.[16] Ergin de loncalar ve Ahilik arasındaki devamlılık ilişkisine dair yapılan yorumları, Evliya Çelebi'nin gittiği yerlerde karşılaştığı debbağ ve saraçları Ahi Evren müntesibi olarak adlandırmasına ve yine Ahi Evren'in iştigal ettiği iş de olması sebebiyle debbağların "Ahi Baba" namında bir liderlerinin olmasına bağlar.[17]

Loncaların ahilikle somut bir bağının olmamasının diğer bir sebebi ise tarikat ve zaviyelerin sadece Müslüman esnafı bağlayıcı olması ve bu durumun ticari hayatın koşullarında Gayrimüslimler karşısında olumsuz durum oluşturabilmesidir. Yerman ve Ağaoğlu bu durumu, bir dönüşüm olarak değil, Müslüman esnafın esnaflık noktasında tarikatı, ticari dünyadan ayırması ve loncaları bu sebeple

---

12 Genç, *a.g.e.,* s. 291

13 Uçma*, a.g.e.,* s 50.

14 Genç, *a.g.e.,* s. 302; ayrıca bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 3, çev: Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 193.

15 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", ed. İnalcık-Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914,* C. II, çev. Berktay, Andıç ve Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006 s. 711.

16 Genç, *a.g.e.,* s. 290; ayrıca bk. Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s. 19.

17 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye,* C. 1, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 513.

SONUÇ

Ekonomik, sosyal, siyasi, dinî çatılar altındaki toplumsal kurumlar; toplumun yaşadığı süreç, içinde bulunduğu durum, devlet ve birey ilişkisi ve diğer toplumlarla yaşanılan etkileşimler akabinde oluşma ve gelişme imkânı bulurlar. Bu ilişkiler, toplumsal yapı dediğimiz düzeni oluşturur. Toplumsal kurumlar, birey bazında çatışan çıkarları ve yaşanan ihtilafları en az düzeye indirme vazifesi icra ederken aynı zamanda toplumun ortak menfaat ve beklentilerini kesintisiz ve en etkin düzeyde karşılamayı amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla bu kurumlar, toplumun yaşamını sürdürebilmesi için elzem ve doğal kurumlar olarak var olmaktadırlar. Birbirleriyle kurdukları etkileşim ve ilişkiler, birbirlerini etkileme, dönüştürme ve tamamlama açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı'da, dönemin şartlarını göz önüne alarak verilen hüküm ve konulan kaideler, devletin toplumsal yapılarla ilişkisi ve etkisi açısından önemlidir. Para vakıfları müessesesiyle kısıtlı birkaç alanda faiz uygulamalarının olması bu açıdan mühim bir örnek teşkil eder.[1] Yine loncalarda şer'i hükümlere uymak zorunluluğunun olmaması da bu anlamda önemlidir. Osmanlı'da toplumsal kurumlar, her toplumda olduğu gibi var olan bir boşluğu doldurur ve denge açısından büyük önem arz ederdi. Mesela tımar sisteminde, devlet mülkiyetindeki toprağın, ailelere tahsisiyle toprağın işlenmesinin sağlattırılması fakat bu toprakların devredilemezliği, toprağın tahsisinde eşitlik ilkesi gözetilerek büyük toprak sahipliklerinin doğuşunun engellenmesi bu anlamda önemlidir. Bu kurumlar istikrar ve düzen açısından önem arz ederken aynı zamanda her bir bireyi denetleme ve kontrol altında tutma vazifesi de görürlerdi.

Osmanlı'da ekonomik bir toplumsal kurum olan loncalar ve esnaf cemiyetleri, Osmanlı Devleti'nin merkeze aldığı politika-

[1] Genç, *a.g.e.*, s. 54.

lar, Osmanlı esnaf ve zanaatkârının şehir hayatı menfaatlerindeki müşterekler ve toplumun yıllar öncesinden gelen birikimi akabinde teşekkül etmiş ve faaliyet göstermiştir. Osmanlı ekonomisi, 14. yüzyıldan 19. yüzyılın yarısına kadar olan klasik ekonomi düzeni, akabinde 1913'e kadar süren dış ticaretin ve yabancı sermayenin yoğun olduğu dönem ve son olarak 1914'ten Cihan Harbi'nin sonuna kadar süren savaş ekonomisi olarak adlandırılan dönem olmak üzere üç dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Mehmet döneminde, büyük bir çoğunluğu devşirmelerden oluşan devlet bürokrasisi ile taşrada toprak sahibi Türk ileri gelenleri arasındaki çatışma akabinde iktidar merkeze taşınmış oldu. Böylece güç tek bir merkezde toplandı ve bu merkezin yani devlet menfaatinin ön plana konulduğu politikaların izdüşümü ekonomik politikalarda da kendine yer buldu. Klasik dönem ekonomisi de bu öncelik üzerine tesis edilir. İaşe, gelenekçilik ve fiskalizm unsurlarıyla sürdürülen bu dönemde iaşe ile toplumun temel tüketim mallarına ucuz ve kolay ulaşması amaçlanırken, gelenekçilikle mevcut durumun muhafazası, dengenin korunması amaçlanır ve son olarak fiskalizmle hazine gelirlerinin sürekliliği ve verimliliği önem arz eder.

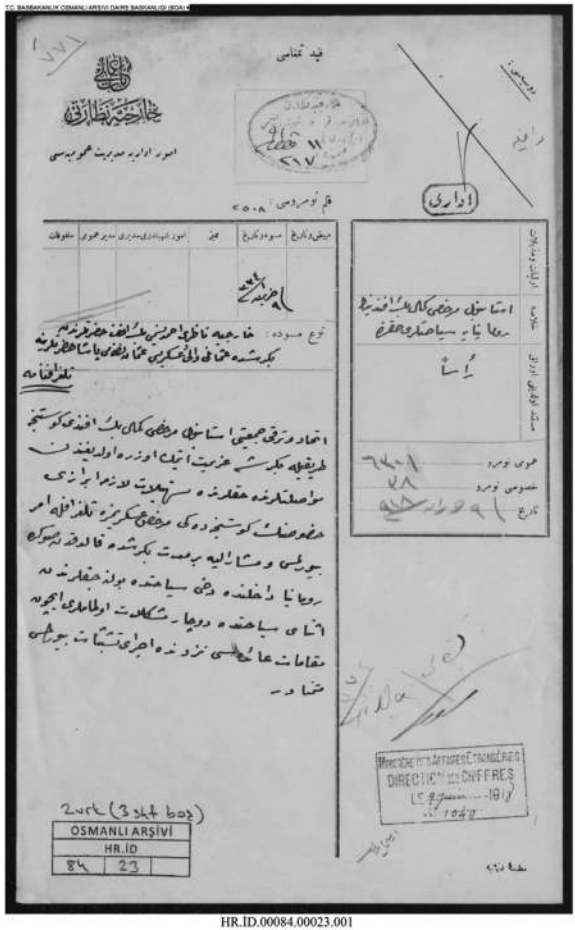
İaşe, dönemin şartları gereği tarım üretiminde yaşanabilecek belirsizlikler, kıtlıklar ve ulaşım zorluğu gibi nedenlerle yaşanacak problemler açısından mühim bir unsur olarak görülür. Çünkü halkın refahı, devletin refahı açısından önem arz etmektedir. İaşe unsuru devletin dış ticaret politikasına da ihracatı mümkün olduğunca kısıtlamak, ithalatı da olabildiğince serbest bırakmak şeklinde yön verir. Loncalar, iaşe noktasında temel bir unsur vazifesi görerek, karşılığında ise kendileri dışında gerçekleşecek üretimi ve ticareti engelleyerek tekelci bir hüviyete bürünme hakkı elde ederler. Devlet, halk, ordu ve saray iaşesinin karşılanması noktasında loncalara büyük önem atfeder. Loncaların yaşadığı herhangi bir hammadde sıkıntısında devletin direk müdahale edip ihracatı yasaklaması ya da hammadde ticaretine ilişkin tekel hakkını loncaya tahsis etmesi bu önemin göstergesidir. Loncalar da bu konuda hem denge sağlamak hem de kendi iç rekabetini önlemek için üretilecek mamul malın miktarını, nerelere satılacağını, dükkân sayılarını, esnaf sayılarını tek tek tespit edip kural hâline getirirler. Gedik müessesi de bu amaçla husule gelir.

Klasik Osmanlı ekonomisinin olduğu bu dönemde yani tarıma ve emeğe dayalı bu ekonomik yapıda üretimdeki küçük azalışlar büyük kıtlıklar doğurabilme tehlikesi taşır. Gelenekçilikle bu yapıyı korumaya çalışan devlet, istihdam düzeyinden dükkân sayısına kadar titizlik gösterir. Loncalardaki işçilerin bir başka patron tarafından kandırılıp alınması yasaklanır. Yine gedik usulüyle dükkân sayıları, tezgâh kapasitesi gibi üretim faktörleri belirlenir. Gedik usulünde belirli bir sahadaki dükkân sayısı ne arttırılır ne de azaltılabilirdi, yer değiştirmesi dahi devlet izniyle gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca loncaların denetim uygulaması olan narhla mamul malın kalite şartlarına uygunluğu ve fiyatının düzeyi denetlenirdi. Bu iki başlığın altında, ağırlık kontrolü ve fiyat artışları teftiş edilirdi. Devlet loncalar üzerinde böylece şehirlerdeki ekonomik yaşamın devamlılığını denetlerken aynı zamanda şehirlerde sosyal ve siyasal istikrarın da korunmasını sağlardı. Narh uygulamaları, aşırı kâr ve haksız rekabet gibi gerekçelerle lonca mensuplarının da işine gelen bir denetimdi.

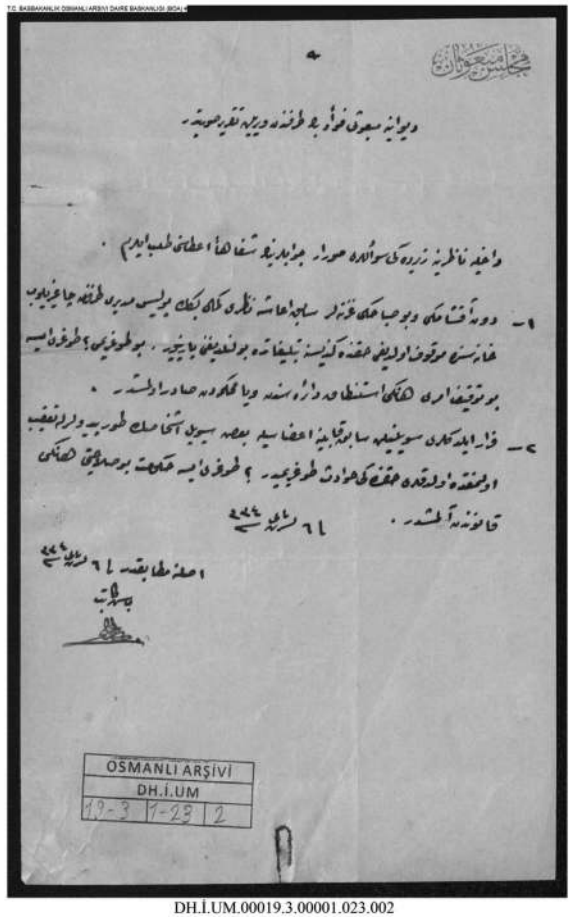
Hazine gelirlerini arttırma konusunda ise Osmanlı, olaya sadece vergi toplamak değil harcamaları azaltmak yönünden de bakmıştır. Çünkü parasal hareketliliğin büyümesi ve genişlemesi, sosyal dengeyi bozarak servet sahibi bir kesim oluşturma ihtimaline karşı getirilen narh ve belirli bir kâr haddi uygulamaları Osmanlı'nın vergi gelirlerini olumsuz yönde etkileyen uygulamalardı. Bunun dışında loncalar, üzerlerine düşen vergi yükümlülüklerini kendi içerisinde taksim ederler ve toplayıp devlete öderlerdi. Savaş dönemlerinde devlet, savaşların finansmanı için gerekli tedariki zaten narh uygulanan emtiaları göstermelik ücret ödemek suretiyle temin ederek gerçekleştirir. Az sayıda büyük üreticilere yönelik bu uygulama, onları çok sayıdaki küçük üreticinin arasına çeker. Devletin, bazı olağan dışı durumlarda normal vergilere nazaran daha çok tutarda topladığı avarız vergilerinin de lonca bünyesinde teşekkül ettirilen sandıklardan karşılanması loncaların hazineye dolaylı ve doğrudan katkılarındandır.

Tanzimat'tan sonra ithalat hem çok genişleyip hem de hızlanınca, loncalar iaşe konusundaki önemlerini yitirmişlerdir. Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile devlet bütün tekelleri bitirmiş ve yeni bir düzen başlamıştır. Bu düzende loncalar da birbirleriyle rekabet

EKLER

Ek. 1. Kara Kemal'in Romanya seyahati boyunca kendisine yardımcı olunmasına yönelik Hariciye Nezareti'nden Bükreş Osmanlı Askerî valisine gönderilen telgraf (*BOA., HR. İD.*, 84/23, 9 Haziran 1334).

DH.İ.UM.00019.3.00001.023.002

Ek. 2. Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a verilen Kara Kemal hakkındaki takrir (*BOA., DH. EUM. İ.UM.*, 19/1, 6 Teşrînisâni 1334).

DİZİN

Semboller

31 Mart Vakası 21, 24, 26, 67, 68, 71

A

Abbas Halim Paşa 31
Abdülhamid'in Hayatı Siyasiyesi 47, 68, 71
Abdülkadir Bey 57, 65, 73
Adnan Adıvar 57
Agop Boyacıyan 25
Ahmed Midhat Efendi 124
Ahmet Ağaoğlu 19, 31, 32
Ahmet Emin Yalman 18, 19, 24, 45, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 104, 134, 135, 137, 138, 170, 171, 192
Ahmet Nesimi Bey 29, 55
Ahmet Rıza 88
Aka Gündüz 19, 20
Ali Çetinkaya 28, 33
Ali Fuat Cebesoy 57
Ali İhsan Sabis 32
Ali Muhtar 129, 193
Ali Münif Bey 31, 32
Almanlar 66, 102, 126, 127
Almanya 86, 102, 135, 136
Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi 97
Anadolu Millî Mahsulat Şirketi 97, 102
Ankara 12, 13, 14, 18, 20, 21, 23, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 62, 63, 65, 66, 72, 78, 82, 86, 88, 95, 96, 97, 100, 102, 106, 112, 124, 134, 136, 141, 142, 146, 147, 152, 164, 184, 189,
Ankara İstiklâl Mahkemesi 14, 17, 46 ,48, 52, 55, 56, 57, 64, 66, 72, 73, 84, 93, 101
Arif Oruç 15, 72
Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi 15, 128, 192
Averof 118
Avusturya 87, 88, 102, 136
Ayasofya 24
Aydın 86, 95, 164, 189

B

Babamın Arkadaşları 19, 68, 188
Bâb-ı Âli Baskını 25, 183
Bahaeddin Şakir 23, 27
Baha Said 28, 164
Balkan Harbi 25, 96, 115, 130, 133, 164, 173
Balta Limanı Antlaşması 113, 114, 160, 177
Bayburt 27
Bekirağa Bölüğü 31, 33
Beserya Efendi 25
Bir Mülkiyet Kalesi 64
Bulgarlar 25, 133
Burhan Felek 19

Burhan Tolon 18
Bursa 59, 86, 128, 153, 193
Bükreş 29
Büyük Mal 64

C

Cavid Bey 11, 14, 17, 34, 36, 37, 41, 43, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 71, 80, 81, 84, 86, 95, 119, 120, 124, 134, 136, 137, 189, 194
Cemil Topuzlu 80
Cenevizliler 146
Cihan Harbi 11, 13, 15, 19, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 49, 59, 61, 64, 65, 74, 78, 82, 84, 89, 96, 97, 102, 104, 136, 140, 170, 173, 176, 179, 184, 185, 192
Cumhuriyet (gazetesi) 18, 19, 20, 28, 44, 46, 47, 57, 74, 188, 190, 194, 196

Ç

Çerkez Eşref 43
Çerkez Reşit 28

D

Damat Ferit 58, 68, 102
Darlık Buhranları 15, 160, 192
Darülfünun Meydanı'nda 73
Derviş Vahdeti 21, 68
Deutsche Bank 86
Dîvân-ı Harb-i Örfî yargılamaları 17, 24, 59, 68, 99, 190
Doktor Nazım 25, 51, 61, 63
Donald Quataert 15, 118, 147, 190, 194, 195
Dr. Nazım 22, 23, 52, 54, 63, 170
Düyûn-ı Umûmiyye 137, 178

E

Edirne 21, 86, 154
Ekmekçiler Cemiyeti 80, 81, 82, 96, 97, 98, 102, 171, 172, 173
Emanoilidi Efendi 25
Emin Beşe 25
Emval-i Gayr-ı Menkul Kanunu 95
Enver Paşa 23, 28, 29, 52, 74, 75, 76, 170
Ermeniler 32, 66, 118, 127, 141
Ersin Pertan 64
Evkaf-ı Hümayun Nezareti Vekâlet-i Celilesi 100
Eyüp Ekrem Bey 35

F

Fahri Can 44
Falih Rıfkı Atay 46, 194
Felah Grubu 35
Ferdane Kısakürek 18
Fethi Okyar 49, 56
Fethullah Akçam 24
Fevzi Çakmak 38, 39, 41, 43, 204
Friedrich List 126, 128
Fuat Sabit Bey 27

G

Galata 146
Galatalı Şevket 28, 195
Galip Kemali Söylemezoğlu 32
Goben (Yavuz) 78
Güngör Dilmen 15, 74, 75

H

Hacı Adil Arda 23, 31, 32, 34
Halil Fikri Tolon 18
Halil İnalcık 15, 117, 147, 194, 195
Hallaçyan Efendi 25

Havâyic-i Zaruriye Komisyonu 79, 80
Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye 80, 81, 82, 83, 84, 85, 96, 97, 98, 99, 101, 139, 172
Hoca Mustafa Efendi 21
Hugo Meyer 86
Hüsamettin Ertürk 28
Hüseyin Cahit Yalçın 23, 31, 35, 37, 38, 54, 55, 56, 57, 61
Hüseyin Hüsnü 100, 101
Hüseyin Tosun Bey 31
Hüseyin Ulvi 101

I

II. Abdülhamit 123
III. Ahmet 156
II. Meşrutiyet 18, 20, 21, 64, 74, 95, 96, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 138, 158, 162, 165, 169, 182, 189, 191, 196
I. Meşrutiyet 74
Islahat Fermanı 113

İ

İhsan Paşa 41
İhsan Tolon 18
İkinci Grup 48, 49, 53, 54, 55, 195
İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası 15, 148, 192
İngiliz Askerî Mümessilliği 32, 202
İngilizler 28, 34, 35, 36, 114
İskender Fahreddin 38
İslam İktisat Siyaseti 15, 160, 192
İsmail Canbolat 51, 54, 55, 57, 85
İsmail Canpolat 51
İsmail Hakkı Bey 75, 87
İsmail Küçükkılınç 12, 22, 52
İsmet İnönü 58
İstanbul 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 118, 120, 121, 122, 123, 126, 128, 131, 133, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 147, 148, 149, 154, 157, 160, 162, 163, 164, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 180, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 204, 207
İstanbul Hükûmeti 32
İstanbul Şehreminleri 15, 18, 19, 90, 171, 172, 190
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15, 110, 193
İtalyanlar 146
İtibar-i Milli Bankasına 66
İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 15, 97, 192
İttihat ve Terakki Cemiyeti 11, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 74, 75, 80, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 93, 96, 97, 100, 103, 117, 119, 120, 121, 130, 131, 132, 140, 162, 164, 166, 170, 171, 173, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 197
İzmir 17, 21, 22, 44, 46, 47, 48, 50, 53,

59, 65, 71, 79, 95, 102, 139, 193, 197
İzmit görüşmesi 42, 52, 53, 68
İzmir Suikasti 17, 45, 59, 65, 71, 102

K

Kafkas İhtilal Cemiyeti 27, 184
Kara Kemal'in Son Günleri 15, 72, 191
Karakol Cemiyeti 27, 28, 29, 32, 33, 58, 70, 173, 184, 185, 195
Kasımpaşa 90
Kastamonu 21, 86
Kazanlı Akyiğitzade Musa Bey 124
Kazım Karabekir 21, 22, 32, 57
Kazım Yorulmaz 15, 149
Kemalettin Sami 28
Kemal Tahir 15, 17, 45, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 194
Klavuz Esnaf Neleri Bilmelidir 15, 149, 192
Konya 19, 34, 81, 86, 97, 139, 184, 191
Kör Ali İhsan 61, 92
Köstence 29
Köyün Kamburu 64
Kurtuluş Savaşı 74

L

Lazari Papasoğlu Hanı 50
Letafet Apartmanı 38
Limni Adası 31, 32
Lozan 49, 74, 140

M

Mahmut Kamil Paşa 32
Mahmut Muhtar Paşa 37
Malta 13, 18, 19, 32, 33, 34, 35, 39, 42, 188, 191, 202
Malta sürgünü 20
Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti 166, 168
Mecelle-i Umur-ı Belediyye 15, 144, 157, 190
Meclis-i Mebusan 14, 30, 55, 81, 84, 89, 99, 100, 188, 200
Medine 142
Mehmed İrfan Kısakürek 18
Mehmet Akif Ersoy 20, 21
Mehmet Genç 15, 107
Memduh Şevket Esendal 24, 54, 100, 101, 170, 173
Men-i İhtikâr Komisyonu 63, 139
Meriç Gazinosu 49, 50
Mes'adet Hanı 36, 61
Mevlanazade Rıfat 68
Mısır 106
Midhat Şükrü Bleda 25, 31, 99
Midilli 43, 78
Millî Boğaziçi Kooperatif Şirketi 25
Millî Fatih Kooperatif Şirketi 25
Millî İktisat Bankası 48
Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi 44, 48, 60, 97, 98, 102, 103, 104, 171, 172
Millî Mahsulat Şirketi 81, 97, 102, 103, 172
Millî Mücadele 13, 29, 32, 33, 35, 36, 37, 42, 49, 64, 102, 118, 169, 173, 180, 182, 189, 194, 195
Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi 25
Millî Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi 25
Mim Mim Grubu 28, 38
Miralay Halil Bey 37
Mithat Cemal Kuntay 20, 21
Mithat Şükrü Bleda 18, 32, 189
Mizan 125
Mizancı Murad Bey 125

Mondros Limanı 31
Muamelat-ı İdariyye Umum Müdürlüğü 90
Muhiddin Birgen 128
Murat Belge 15, 95, 108, 113, 114, 115, 121, 123, 194, 195, 196
Mustafa Kemal Atatürk 22, 26, 34, 39, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 63, 65, 68, 74, 75, 92, 173, 188, 194
Mustafa Şeref Bey 87
Mustafa Şükrü Bey 27
Muvazene Umum Müdürlüğü 90
Müslüman Tüccarlar Cemiyeti 27

N

Namık Kemal 123
Necib Ali Bey 62
Necip Fazıl Kısakürek 18, 190
Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu 20, 69, 70, 192

O

Orhan Tolon 18
Osmanlı Bankası 121, 135
Osmanlı'da Kentler ve Kentliler 15, 144, 190
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 51
Osmanlı Hürriyet ve Tevhid-i Milliyet Cemiyeti 51
Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi 15, 107, 190
Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 15, 118, 144, 147, 190, 194, 195
Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya 15, 154, 190
Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi ve 100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914 15
Osman Nizami Paşa 29
Osman Nuri Ergin 15, 18, 144, 157

Ö

Ömer Lütfi Barkan 15, 110
Ömer Naci 23, 25, 51, 192
Özbekler Tekkesi 37

P

Pancedorof 25
Parvus Efendi 125
Paşalimanı 90
Perihan Şahinler 18
Portakal Mikael Paşa 123
Prens Sabahaddin 68
Princess Ena 31

R

Raguzalılar 146
Rahmi Apak 45
Rauf Orbay 26, 32, 55, 57, 173
Refet Bele 57
Romanya 29, 79, 80, 88, 89, 91, 92, 199
Rumlar 66, 82, 115, 118, 127
Rusuhi Dikmen 23, 36

S

Sabri Ülgener 15, 148, 159
Said Halim Paşa 23, 25, 31, 100
Sakızlı Ohannes Paşa 123
Samet Ağaoğlu 19, 68
Selanik 21, 51, 67, 68, 115, 164
Serbest Cumhuriyet Fırkası 49, 62
Serez 21
Sina Akşin 26, 68, 96
Sirkeci 49, 50

Sultanahmet Meydanı 29
Sultan Mehmet Reşat 97
Suraiya Faroqhi 15, 144, 154

Ş

Şevket Pamuk 15, 78, 106, 110, 115, 121
Şeyh Sait İsyanı 48, 58
Şirket-i Hayriyye 95

T

Talat Paşa 13, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 52, 75, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 104, 133, 136, 170, 171, 172, 173, 179, 189
Tanin 37, 72
Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 15, 95, 108, 113, 114, 115, 121, 123
Tarık Zafer Tunaya 22, 58
Tebriz 106
Tekin Alp 127
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 48, 57, 58, 60, 194, 195
Teşkilat- Esasiye Kanunu 54
Teşkilat-ı Mahsusa 27, 28, 29, 170, 173, 192
Teşvik-i Sanayi Kanunu 137
Tevfik Paşa 26
Tircotti 32
Trablusgarp Savaşı 25
Trabzon 27, 91, 173
Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Millî İktisat-Millî Burjuvazi 15
Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918 15, 192
Türk Yurdu 84, 125, 128, 129, 163, 196

U

Ubeydullah Efendi 25

V

Vakit Gazetesi 51
Venedikliler 146

Y

Yağcızade Şefik Bey 27
Yahudiler 66, 118, 127
Yahya Adnan Paşa 38
Yahya Kemal 23
Yakup Cemil 25, 26, 75, 76, 170, 191
Yarın 15
Yediçınar Yaylası 64
Yenibahçeli Nail Bey 27
Yenibahçeli Şükrü 28, 29, 33, 34, 191
Yıldız Sarayı 68, 195
Yol Ayrımı 64, 70, 71, 72, 191
Yorgun Savaşçı 17, 64, 70, 71, 191
Yunanistan 79, 118
Yunus Nadi 40, 52, 53
Yusuf Akçura 127

Z

Zafer Toprak 15, 30, 97, 113, 123, 124, 128, 162
Zaharof 118
Ziya Gökalp 22, 23, 25, 31, 32, 65, 115, 125, 126, 163, 192, 196
Ziya Hurşit 57, 61, 71
Ziya Şakir 22, 23, 24, 193
Zohrap Efendi 124